

ԱՆՆԱ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՋԱՅՈՒ ՊԱՀՈՅ ՃԱՌԵՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՏՈՆԱԿԱՏՃԱՌ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՈՒՄ

Քանալի բառեր՝ Գրիգոր Աստվածաբան, Տոնապատճառ, լուծմունք, Վարդան Արևելյի, Վարդան Հաղբատեցի, պահոց ճառեր, մեկնություն, հակաճանական գրականություն, Հայ եկեղեցի:

Տոնապատճառ ժողովածուն տոնական տարվա կտրվածքով եկեղեցական տոների մեկնություններ և լուծմունքներ պարունակող հայ եկեղեցական մատենագրության ինքնատիպ միավոր է, որը շունի իր համարժեքն այլ եկեղեցական մատենագրությունների մեջ¹: Այն հայտնի է տարբեր անուններով՝ «տաւնից պատճառ և ընթերցուածոց մեկնութիւն» (ՄՄ 3795, թթ. 291բ-292ա), «բացայայտութիւն տաւնից» (ՄՄ 1888, թ. 154բ), «վերլուծութիւն ընթերցուածոց հանդերձ այլոց» (ՄՄ 1204, թ. 324բ), «պատճառ նամակա տաւնից» (ՄՄ 3082, թ. 475ա) և այլն², և օգտագործվել է վանական դպրոցներում ուսուցողական նպատակներով:

Ռ. Վարդանյանի շանքերով այսօր արդեն ապացուցված է, որ Տոնապատճառի նախօրինակն է Գրիգորիս Արշարունու (VII դ. վերջ – VIII դ. սկիզբ) «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը³, որը շարադրվել է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Յաղագս երախայից» երկի կառուցվածքային նմանությամբ և որի երեսունչորս գլուխներում Արշարունին մեկնել է տերունական տոներն ու դրանց ընթերցվածները⁴: Գրիգորիս Արշարունու երկից հետո Տոնապատճառի խմբագրությունները IX մինչև XIII դ. կարելի է պատկերել երկու ճյուղով՝ ա) Զաքարիա Զագեցու (մահ. 877 թ.), Արիստակես Լաստիվերցու (մոտ. 1002-1080 թթ.), Սամուել Կամրջաձորեցու (940-1010 թթ.), Գրիգոր Գանձակեցու (մահ. 1193 թ.,

¹ Ըստ Շառլ Ռընուի՝ սույն ժողովածուի նման մի բան հետագայում Արևմուտքում ստեղծեց Գիյոմ Դյուրան Մենդը (1231-1296 թթ.): Տե՛ս Ռեճու Շ., «Հայոց ծիսական տարվա զարգացումը VIII-IX դարերում ծիսական մեկնությունների և գրքերի հենքի վրա», ՊԲՀ, 3, 2008, էջ 81, աղ. 23: Հնագույն ձեռագրում ՄՄ 3795 (1190 թ.), գրիչ Փիլիպոսը հայտնում է Տոնապատճառի գրության նպատակը. «շարա[յա]րեալ են զսա սուրբ և ճշմարիտ արդիւնական վարդապետք եկեղեցոյ յուրախոսին հաստատեցերոց՝ որոց նոր Սիոնի... պատճառ է սա ուսումասէր և տաւնասիրաց անձանց...», թ. 292ա: Տե՛ս նաև՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե.-Բժ. դարեր, աշխ. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 261:

² Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը (IV-XVIII դարեր), Երևան, 1999, էջ 216:

³ Նույն տեղում, էջ 214:

⁴ Գրիգորիսի Արշարունույ քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցուածոց, ներած. Ք. Զրաքյանի, Վեներիկ, 1964, էջ 83-215, նաև ՄՀ, 2 հ.ս., Բ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005:

խմբագիր չէ, բայց ունի որոշակի ներդրում) խմբագրություններ, և բ) Վարդան Հաղբատեցու (մահ. 1193/95 թ.), Հովհաննես Գանձակեցու (XIII դ.), Վարդան Արևելցու⁵ (մոտ. 1200-1271 թթ.) և Հովհաննես Երզնկացու (1225/30-1293 թթ.) խմբագրություններ:

Ընդունված է ասել, որ Տոնապատճառը տոնածիսական կամ մեկնողական ժողովածու է, սակայն մեր պատկերացմամբ այն նաև հակաքաղկեդոնիկ հակաճառական բնույթի⁶ տեքստային կուռ համակարգ է, ծրագիր, որը, որպես կանոն, սկսվում է դեկտեմբերի 25-ով Դավիթ մարգարեին և Հակոբոս Տյառնեղբորը նվիրված եկեղեցական տոնի մեկնությամբ՝ ցույց տալու համար, որ Հայ եկեղեցում դեկտեմբերի 25-ին տոնվում է Դավիթ և Հակոբի տոնը, ոչ թե Քրիստոսի Մնունդն, ինչպես երկաբնակ եկեղեցիներում:

Սույն հոդվածի շրջանակներում խոսելու ենք Տոնապատճառ ժողովածուի երկրորդ ճյուղի՝ Վարդան Հաղբատեցու, և, հատկապես, վերջինիս հիմքի վրա արված Վարդան Արևելցու խմբագրություններում պահպանված՝ Մեծ Պահքին նվիրված Գրիգոր Նագիանգացու ճառերի ինքնատիպ լուծմունքների շուրջ:

Հատկանշական է, որ Տոնապատճառի Վարդան Հաղբատեցու և Վարդան Արևելցու խմբագրություններն ունեն ընդգծված հակաքաղկեդոնական բնույթ. գրեթե բոլոր միավորները հագեցած են հակաճառական, երբեմն խիստ հակաերկաբնակ դրվագներով, և դժվար չէ եզրակացնել, որ դրանք ստեղծվել են Հյուսիսային վարդապետների կողմից Բյուզանդիայի և Վրաց եկեղեցիների, ինչպես նաև տեղի քաղկեդոնական հայերի⁷ հետ տոնածիսական անհամաձայնությունների շուրջ հակաճառելու նկատառումով⁸:

Մեր նախորդ հոդվածներում արդեն ցույց ենք տվել, որ Վարդան Հաղբատեցին Տոնապատճառի նոր խմբագրությունը ձեռնարկել է Ներսես Շնորհալու պատվերով 1171-1173 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ վերջինիս հետ Հռոմկլայի 1169-1170 թթ. Միարարական ժողովի առաջին փուլին մաս-

⁵ Տոնապատճառի Վարդան Արևելցու խմբագրության շուրջ տե՛ս Անթարյան Փ., «Տոնապատճառ ժողովածուն», *ԲՄ*, 10, 1971, էջ 103-127: Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 216: Նաև Օհանջանյան Ա., *Տոնապատճառ ժողովածուի Վարդան Հաղբատեցու, Վարդան Արևելցու և Հովհաննես Գանձակեցու խմբագրությունները*, Մաս Ա., (Ներածություն), Ա. էջմիածին, 2017, էջ 6:

⁶ Այս և հետագա բոլոր ընդգծումները մերն են – Ա. Օ.:

⁷ Հայ ֆաղկեդոնականների մասին տե՛ս Մարր Ն., “Аркауи, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкидонитах”, *Византийский Временник*, XII, вып. 1-4, 1906: Տե՛ս նաև Арутюнова-Фиданян В., *Армяне-халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI в.)*, Ереван, 1980, տե՛ս նաև Акопян З., “Особенности иконографии армяно-халкидонитских памятников (X-XIII вв.)”, *ИФЖ*, № 2-3, 2009, сс. 167-185:

⁸ Տոնապատճառի ֆակաճառական-ֆակաֆաղկեդոնիկ բնույթի մասին տե՛ս Օհանջանյան Ա., *Տոնապատճառ ժողովածուի Վարդան Հաղբատեցու ...*, էջ 8, 12-14:

նակցելուց և Հայաստան վերադառնալուց անմիջապես հետո⁹, քանի որ ժողովի ընթացքում հասկանալի էր դարձել նոր, հակաճառական բնույթի խմբագրություն անհրաժեշտությունը¹⁰: Նա, ապա նաև Վարդան Արևելցին Տոնապատճառի իրենց խմբագրություններում ներառել են հատվածներ ներսես Շնորհալու «Մատթեոսի ավետարանի մեկնություն»-ից և Գրիգոր Նազիանզացու «Ի ծնունդն Քրիստոսի» (= «Ի յայտնություն Տեառն») ճառի՝ ներսես Շնորհալու հեղինակած և Վարդան Հաղբատեցու ընդարձակած լուծմունքից¹¹: Շնորհալին կարևորում էր Գրիգոր Աստվածաբանի երկերը, գրելով, թե «բազումք ի սրբոց վարդապետաց խաւսեցան ի բանս իւրեանց ընդդէմ զայսպիսի ասողաց (իմա՛ երկաբնականների – Ա. Օ.)... բայց զմիոյն ասեմ՝ զմեծին Գրիգորի Աստուածաբանի...»¹²: Նա հիմնականում մեջբերումներ էր անում «Ի ծնունդն Քրիստոսի», «Ի սուրբ Պաքայ» ճառերից և «Առ Կղերոնիոս Ա և Բ» թղթերից¹³: Բանն այն է, որ Գրիգոր Աստվածաբանի երկերը բացառիկ հեղինակու-

⁹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Օհանջանյան Ա.**, «Գրիգոր Նազիանզացու «Ի ծնունդն Քրիստոսի» ճառի եղիա Ասորու և Վարդան Հաղպատեցու հեղինակած լուծմունքները և դրանց արտացոլումը «Տոնապատճառ» ժողովածուներում», *Տարեգիրք Աստվածաբանության ֆակուլտետի*, Ը., 2014, էջ 52-82:

¹⁰ Հաղբատեցին նոր խմբագրությունը հաստատել է տվել ներսես կաթողիկոսին, ինչի մասին ունենք գրիչ խաչատուրի վկայությունը, ով ըստ Փ. Անթաբյանի՝ եղել է Վարդան Հաղբատեցու աշակերտներից մեկը. «...վարդապետն իմ Վարդան եցոյց ինձ գրեալ [Նյուսացու ճառերի պատճառները – ծան.] յիւրում Տաւնապատճառին, զոր ինձ իսկ հաստատեալ էր ի տէր ներսիսէ հայոց կաթողիկոսէ» (ՄՄ 1897, ք. 108ա): Տե՛ս նաև՝ **Անթաբյան Փ.**, *Վարդան Արևելցի*, հ. Ա, Երևան, 1987, էջ 238, նաև՝ **Վարդանյան Ռ.**, նշվ.աշխ., էջ 222:

¹¹ **Օհանջանյան Ա.**, *Տոնապատճառ ժողովածուի Վարդան Հաղբատեցու ...*, էջ 13, 35-36, 43-44: Ներսես Շնորհալու ձեռնով Գրիգոր Աստվածաբանի «Ի ծնունդն Քրիստոսի» լուծմունքի գրության մասին տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, *Շնորհալի և պարագայ իւր, Վեներաբիկ*, 1873, էջ 264-265, **Ակիմյան Ն.**, *Վարդան վարդապետ Հաղբատեցի, Մատենադարանի հետազոտություններ*, հ. 1, Վիեննա, 1922, էջ 70-71, **Մուրադյան Կ.**, *Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ*, Երևան, 1983, էջ 172: Խնդրի հանգամանակից ֆննդությունը տե՛ս **Օհանջանյան Ա.**, «Գրիգոր Նազիանզացու «Ի ծնունդն Քրիստոսի» ճառի եղիա Ասորու և Վարդան Հաղպատեցու հեղինակած լուծմունքները...», էջ 52-82:

¹² *Հնգհանրական թուղթք սրբոյն ներսիսի Շնորհալոյ, նորին տեսոն ներսիսի կաթողիկոսի թուղթ գրեալ յեպիսկոպոսութեան իւրում...*, Երուսաղէմ, 1871, էջ 250:

¹³ Այս ճառերից ֆաղումները համեմատական սյունակով ներկայացրել է Կ. Մուրադյանը, տե՛ս **Մուրադյան Կ.**, *նշվ. աշխ.*, էջ 153-155: Գրիգոր Նազիանզացու «Առ Կղերոնիոս Ա և Բ» թղթերը մշտապես եղել են Հայ եկեղեցու հակաերկաբնակ հակաճառական գրականության միջուկը՝ ավելի ուշ շրջանում՝ XV-XVIII դդ., կիրառվելով Կաթողիկ եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ վիճաբանելիս: Բավական է հիշել միայն Հովհաննես Մրճուզ Ջուղայեցու (1643-1715 թթ.) մեջբերումները Կղերոնիոսին ուղղված Բ թղթից. «Երանելի աստուածաբանն Գրիգորիոս յերկրորդ գիրքն առ Կղերոնիոս ասէ. Ո՞ ոք արդեօք ի նոսա ոչ ըստն շասցի յաղագս իմաստութեանն, որք յայտնապես ինքեանք զՔրիստոսին որոշեն զծնունդն և զփորձանս, զփաղցնույն և զվաստակիլն, զճարավիլն և զննջելն, ընդ մարդկայնոյն միատրին, իսկ զնրեշտակացն զփառաւորութիւնն և զփորձիլն յաղթել, և զփաղցեալսն կերակրել... զհամբառնալն... տեսանե՛ս, ով պանծալի եղբայր, թէ որքան Աստուածաբանն Գրի-

թյուն էին վայելում թե՛ քաղկեդոնական, թե՛ հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներում, և միջեկեղեցական բանակցությունների ընթացքում, որոնց մասնակցում էին Շնորհալին և Վարդան վարդապետը, հաճախ էին մեջբերվում, քանի որ Նազիանզացու քրիստոսաբանական¹⁴ ձևակերպումների համընդհանուր ճանաչման հիմունքով ձգտում էին հասնել այս հարցում եկեղեցիների հաշտեցմանը: Այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր կողմ Նազիանզացու բնագիրը մեկնում էր յուրովի, այդ իսկ պատճառով վերջինիս որոշ ճառերի լուծմունքների ստեղծումը դառնում է հրամայական: Այսպիսով, Հաղբատի և Սանահնի աստվածաբանական դպրոցներում ձևավորվում է Գրիգոր Նազիանզացու ճառաշարերի, հատկապես, «Քրիստոս ծնեալ» ճառաշարի միավորները մեկնելու ավանդույթ¹⁵, որը ձգվում է մինչև XVIII դ., երբ Մեսրոպ Գանձակեցին գրում է իր քաղվածո-լուծմունքները¹⁶:

Եվ ահա, նույն ավանդույթին հետևելով՝ Վարդան Հաղբատեցին, հետագայում էլ Վարդան Արևելցին Տոնապատճառի իրենց խմբագրություններում ներառելու նպատակով ստեղծում են մինչ օրս հայագիտությունն անձանոթ մեկնողական ժանրի գոհարներ՝ Գրիգոր Նազիանզացու «Քրիստոս ծնեալ» ճառաշարի¹⁷ Քրիստոսի ծննդին և մկրտությունը և Մեծ Պահքի շրջանին նվիրված ճառերի լուծմունքները:

գորիս անբանս զնոսա կոչէ, որք զներգործութիւնս բաժանեն և զանագանեն...», **Հովհաննէս Մրճազ**, *Գիրք համառօտ վասն իսկապէս և ճշմարիտ հաւատոյ և դաւանութեան ուղղափառ կաթողիկէ ընթհանուր Հայաստանեաց եկեղեցւոյ*, Նոր Զուղա, 1688, էջ 101-103:

¹⁴ Գրիգոր Նազիանզացու երկերը բննելիս «քրիստոսաբանություն» եզրը պետք է հասկանալ ընդհանուր իմաստով՝ որպես Քրիստոսի մարդկության վերաբերյալ վարդապետություն, կամ, որ ավելի ճիշտ է, «փրկաբանական» (*սոտերոլոգիական*) իմաստով, քանի որ քրիստոսաբանությունն իր դասական իմաստով, այսինքն՝ որպես Քրիստոսի երկու բնությունների միության ձևի վերաբերյալ վարդապետություն, ձևավորվել է V դարում:

¹⁵ Այս ավանդույթն իրականում սկիզբ է առել դեռ XI դ. վերջերին՝ Հովհաննէս Սարկավագի և նրա աշակերտ Սարգիս Կունդի մեկնողական երկերով: Հաղբատի և Սանահնի դպրոցներում ձևավորված մեկնողական ավանդույթի մասին տե՛ս **Օհանջանյան Ա.**, «Գրիգոր Նազիանզացու «Ռ ծնունդն Քրիստոսի» հատի լուծմունքների գրության ավանդույթը Հաղբատի և Սանահնի դպրոցներում», *Տարեգիրք Աստվածաբանության ֆակուլտետի*, Թ, 2015, էջ 92-109:

¹⁶ ՄՄ 1466 պարունակում է Գրիգոր Նազիանզացու «Առ որս» և «Քրիստոս ծնեալ» հատաշարերի՝ Մեսրոպ Գանձակեցու հեղինակած ֆաղվածո-լուծմունքները: Մեսրոպ Գանձակեցու լուծմունքների մասին տե՛ս **Մուրադյան Կ.**, *նշվ. աշխ.*, էջ 169, 189-190:

¹⁷ Գրիգոր Նազիանզացու «Քրիստոս ծնեալ» հատաշարը բաղկացած է տասներկու միավորից, որոնցից հրատարակվել է միայն Ա միավորը՝ նվիրված Քրիստոսի ծննդին կամ Յայտնությանը, տե՛ս *Գիրք և ճառ հոգեշահ*, Կոստանդնուպոլիս, 1722, էջ 7-28: Սույն հրատարակության մեջ Նազիանզացու հատին հաջորդում է անանուն մի լուծմունք կարճատև պատճառով հանդերձ, որն, ինչպես պարզել ենք, Ներսես Շնորհալու հեղինակած և Վարդան Հաղբատեցու կողմից ընդարձակված լուծմունքն է, մինչևեռ հակիրճ պատճառը եղիս Ատորունն է:

Վարդան Հաղբատեցու խմբագրության ՄՄ 2021 ձեռագրում (թթ. 163ա-171ա), որն ուշ շրջանի ընդօրինակություն է, գտնում ենք Գրիգոր Նազիանզացու «Ի պահու իմում» ճառի պատճառն ու լուծմունքը, իսկ Վարդան Արևելցու խմբագրության հայտնի ՄՄ 4139 ձեռագրում, որն ընդօրինակվել է 1267 թ. Հաղբատում վերջինիս կենդանության օրոք, պահպանվել են Նազիանզացու «Ի Պասքայ և ի յեղգութիւն» (թ. 228ա-228բ) և «Ի պահու իմում» (թ. 228բ-235ա) ճառերի պատճառներն ու լուծմունքները¹⁸: ՄՄ 4139-ում տեղ են գտել Վարդան Արևելցու հեղինակած մի շարք ճառային միավորներ, որոնք մեծ մասամբ հրատարակված են¹⁹: Այնուամենայնիվ, որոշ միավորներ, որոնց վերտառությունը չունի Վարդան վարդապետի անունը, և որոնք, մեր համոզմամբ, պատկանում են Արևելցու գրչին, դուրս են մնացել հրատարակիչների ուշադրությունից, այդ թվում «Ի Պասքայ և ի յեղգութիւն» և «Ի պահու իմում կացից» ճառերի լուծմունքները²⁰:

Վարդան Հաղբատեցու խմբագրության ՄՄ 2021 ձեռագրի «Ի պահու իմում» ճառի պատճառն ու լուծմունքը հանդիպում են Տոնապատճառի բազմաթիվ ձեռագրերում (ՄՄ 5862, 2195, Վնտկ. 828, 1098, 1586 ևն), մինչդեռ Վարդան Արևելցու խմբագրության ՄՄ 4139 ձեռագրում պահպանված պահոց ճառերի լուծմունքները (բայց ոչ պատճառները) բացառիկ են և եզակի, քանի որ չեն հանդիպում ո՛չ Վարդան Արևելցու խմբագրության այլ ձեռագրերում (ՄՄ 3082, 2039 ևն), ո՛չ էլ վերջինիս հենքի վրա կատարված Հովհաննես Երզնկացու խմբագրության ձեռագրերում (Վնտկ. 21, Փրզ. 103, հնարավոր է նաև ՄՄ 2020):

«Ի պահու իմում» ճառի իր հեղինակած պատճառում Վարդան Հաղբատեցին, օգտվելով Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն»-ից²¹, հակիրճ ներկայացնում է առաքյալներից հետո Զատկի (=Քրիստոսի Յարություն) տոնման օրվա շուրջ եկեղեցիների տարբերությունները, որոնցով հանդերձ եկեղեցին միասնական էր.

«Վասն որո ի ժամանակս նոցա և զկնի յայլ և յայլ աւուրս տօնէին զԶատիկն: Հռոմաէցիքն ի Պետ[ր]ոսէ և ի Պօղոսէ ընկալեալ ի կիրակէ տօնէին և

¹⁸ «Ի պասքայ և ի յեղգութիւն» նաոի բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, pp. 396-401, հայերեն թարգմանությունը տե՛ս ՄՄ 946 (ԺԲ դ.), ք. 737ա-բ: «Ի պահու իմում» նաոի բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, pp. 624-664, հայերեն թարգմանությունը տե՛ս ՄՄ 946, ք. 741ա-742բ:

¹⁹ Վարդան Արևելցի, Ճառեր, ներբողներ, (աշխ.՝ Հ. Քյոսեյանի), Երևան, 2000:

²⁰ «Ի Պասքայ և ի յեղգութիւն» նաոի լուծմունքի ուսումնասիրությունը դուրս է սույն հոդվածի շրջանակներից: Վարդան Հաղբատեցու և Վարդան Արևելցու հեղինակած վերոնշյալ տոնապատճառային բոլոր միավորների բնագրերը պատրաստել ենք հրատարակության. դրանք լույս կտեսնեն Տոնապատճառ ժողովածուի բնագրերի Մաս Բ-ում:

²¹ Եսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ (աշխ. Ա. Ճարեան), Վենետիկ, 1877:

ասիացիքն ի Յոհաննէ աւետարանչէ ուսեալ ըստ լրմանն և ըստ Մովսէսի օրինացն: Եւ այլք ոմանք ըստ Տեառն աւանդելո խորհրդաւոր Գառինն ի Վերնատանն... Այլ թէպէտ և այսպէս տօնէին ի զանազան աւուրս, սակայն խաղաղութիւն էր առ միմեանս...» (ՄՄ 2021, թ. 163բ):

Ապա կրկին քաղելով Եվսեբիոսի երկից՝ Հաղբատեցին ներկայացնում է Հռոմի եպիսկոպոս Բեկտոր (Վիկտոր) Ա-ի (մահ. 199 թ.) և Եփեսոսի Պոլիկրատոս եպիսկոպոսի (մոտ. 130-196 թթ.) միջև ծագած տարաձայնությունները Ջատկի տոնման օրվա շուրջ և հասնում մինչև նիկիայի 325թ. ժողով, որտեղ և կանոնակարգվեց Ջատկի տոնը ու սահմանվեց տոնել այն կիրակի օրը: «Բայց յետ այնորիկ ի տեղիս տեղիս երևէր դեռևս խժբիծ իմն ըստ հին սովորութեանցն»²² մինչև Գրիգոր Նազիանզացու ժամանակները: Գրիգոր Նազիանզացին «ի մարդկահն օգնականութենէ ոչ ինչ գտեալ հնարս» փորձում է Քրիստոսի Հարությունը տոնելու ճշգրիտ օրն իմանալ միայն Աստուծոն ապավինելով և, հետևելով Ամբակում մարգարեի²³ օրինակին, «պահօք և աղօթիւք առնուլ զինդրելին» (ՄՄ 2021, թ. 164ա): Այդ պատճառով էլ իր ճառը սկսում է Ամբակումի խոսքերով «Ի պահու իմում կացից» (Ամբ. Բ 1):

Վարդան Հաղբատեցու հեղինակած պատճառը հակիրճ է, առանց պատմական մանրամասների նկարագրություն: Պատճառի գրվագներից մեկի քննությունը էլ ավելի է ամրապանդում Վարդան Հաղբատեցու տոնապատճառային այս միավորի հեղինակը լինելու մասին մեր ենթադրությունը: Նշելով, որ եկեղեցու հայրերն իրենց ճառերին հեղինակություն հաղորդելու համար ավանդաբար սկսում էին մարգարեական գրքերից մեջբերելով, Հաղբատեցին Գրիգոր Նազիանզացու կողքին հիշում է Բարսեղ Կեսարացուն և Դավիթ Անհաղթին.

«Որպէս և պայծառ ջահն եկեղեցո Բասիլիոս, զգալթեանն առեալ բան, զբովանդակ զԳիրս Պահոցն ի վերա շինէ յասելն. «Փողեցէք, ասէ, [ի նոր ամսեանն յառաջին նշան, որ տանի]»²⁴: Նմանապէս և սուրբ վարդապետն և պարծանաց որդին Հայաստանեաց Դավիթ իմաստասէր և փրկիստփա զբան

²² ՄՄ 2021, ք. 164ա:

²³ Ամբակում մարգարեն ասում է. «Ի պահու իմում կացից և ելից ի վերայ վիմի, և դիտեցից տեսանել զինչ խաւիցի ընդ իս և զինչ տացէ պատասխանի յանդիմանութեան իմոյ» (Ամբ. Բ 1): Մարգարեն, պահել երկարածգելով և վեմի վրա (որոշ թարգմանություններում՝ աշտարակին)՝ դիտակետին կանգնելով ու սպասելով, ստանում է ապոկալիպտիկ պատասխան, որը բրիստոնեական միջավայրում մեկնվում է որպես Ռոդո երկրորդ Գալստի ավետում: «Ի վերայ վիմի» կանգնելը և «դիտելը» մարգարեի համար նշանակում էր ուշադրության ծայրահեղ լարում և գիտակցության փոփոխում, որի ժամանակ կարող էր լսել Աստուծո ձայնը և զգալ նրա ներկայությունը: Գրիգոր Նազիանզացին, կրկնելով Ամբակումի սխրամբը, հիսուն օր պաս պահելով, Մեծ Պահի «միաշաբաթոջ գիշերը, զոր կիրակե կոչւեմք», տեսնում է ահագոտ մի այրի, որին մեկնիչները համարում են Գաբրիել հրեշտակապետը, և ստանում է իր հարցի պատասխանը:

²⁴ Հմմտ. Սաղմ. Զ 4: Պահոց գրքի բնագրի այս հատվածը տե՛ս Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք պահոց (աշխ. 4. Մուրադյանի), Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 54:

դրևատեաց և զգուլեստ աստուածընկալ խաչին ի բանիցն Դավթա սկսանի յասեկն. «Բարձրացուցէք զՏէր»²⁵: Այսպես և մեծս Գրիգորիոս, մտախոհ եղեալ խոհականութեամբ և տեսեալ, զի ըստ նմանութեան պահոց մարգարէին Ամբակումա հանդերձեալ էր պահել և խնդրածս առնել»²⁶:

Բարսեղ Կեսարացուն Գրիգոր Աստվածաբանի կողքին հիշելը տրամաբանական է, բայց ինչու է այս կոնտեքստում հիշվում Դավիթ Անհաղթի «Բարձրացուցէք»-ը: Հավանական է, որ Հաղբատեցին ակնարկում է ընհանրական եկեղեցու հայրերից հայ եկեղեցու մատենագիրներին ճառագրական ավանդույթի փոխանցումը: Սակայն մեր կարծիքով կա մեկ այլ պատճառ. հայտնի է, որ Վարդան Հաղբատեցին ներսես Շնորհալու հետ միասին ձեռնամուխ էր եղել Դավիթ Անհաղթի «Ի սուրբ խաչն աստուածընկալ» կամ «Բարձրացուցէք» ներբողի մեկնությունը գրելուն, որը հետագայում Շնորհալին վերածել է շափածոյի²⁷: Ուրեմն, հնարավոր է, որ Վարդան Հաղբատեցին տոնապատմային այս միավորը գրելիս հղում է իր բոլորովին նոր արված մեկնությանը:

Վարդան Արևելցին, իր հերթին օգտվելով Վարդան Հաղբատեցու տոնապատմաբանային միավորներից, «Ի պահու իմում»-ի իր նորաստեղծ լուծմունքի (ոչ թե պատճառի) հենց առաջին տողերում հիշում է Դավիթ Անհաղթին և նրա վերոնշյալ ներբողը, իսկ հետագայում գրում է վերջինիս լուծմունքը²⁸ Տոնապատմաբանի իր խմբագրության մեջ ընդգրկելու նկատառումով²⁹: Վարդան Արևելցու լուծմունքում հատկապես ձևավորվել է.

²⁵ Հմմտ. Սաղմ. ճեթ 6: Բնագիրը տես Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի մատենագրությունք և թողթ Գրետայ կաթողիկոսի առ Դավիթ, Վենետիկ, 1932, էջ 9-25, արտատպված՝ ՄՀ, Զ հատոր, Յաւերուած, էջ 1017-1029:

²⁶ ՄՄ 2021, ք. 164ա-164բ:

²⁷ Ալիշան Ա., նշվ. աշխ., էջ 260-263: Ակիմյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 70:

²⁸ Վարդան Արևելցին սույն լուծմունքի սկզբում գրում է. «Առդ, եթէ «Քրիստոս ծնեալ» հառը պատշանէ Ծննդեան ատուրն, ապա այսաւ կարի պատեհագոյն է աստի խասել, որ չէ պակաս, քան զայն ի գորութենէ մտաց և յագուտ յաւղացն և ի պայծառութիւն տաւանական ատուրս, զոր ողորմութեամբն Աստուծոյ բերան եղեալ աստուածընկալ մտացն Դարի» (ՄՄ 4139, ք. 347ա-բ): Փաստորեն, Արևելցին մատնանշում է Գրիգոր Աստվածաբանի «Քրիստոս ծնեալ» հատի լուծմունքի ընդգրկումը Տոնապատմաբանում ու նաև այն հանգամանքը, որ Աստվածաբանի և Անհաղթի հատերի լուծմունքները ոչ թե պատահական, այլ հատուկ են ներառվել Տոնապատմաբանի կազմում, քանի որ «պատշանում» են, ասել է թե՛ դավանաբանական ամուր հող են ստեղծում այս կամ այն տոնը մեկնելու համար:

²⁹ Ինչպես մյուս լուծմունքների, այնպես էլ «Բարձրացուցէք»-ի դեպքում քիչ հավանական է ամբողջական մեկնության գոյությունը. Տոնապատմաբանի հիմնավոր ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Վարդան Արևելցին գրեթե բոլոր լուծմունքները հեղինակել է զուտ վերջինիս կազմում ընդգրկելու նպատակով ընտրելով հակահասարակական իր ծրագրին համապատասխանող տեղիները միայն: Վարդան Արևելցու «Բարձրացուցէք»-ի լուծմունքի շուրջ տես Մելիքյան Ա., Դավիթ Անհաղթի խաչին նվիրված ներբողի մեկնությունը «Տոնապատմաբան» ժողովածուում, «էջմիածին», 2013, ժԱ, էջ 84-90: Լուծմունքի բնագիրը տես Մելիքյան Ա. Վարդան Արևելցու՝ Դավիթ Անհաղթի «Բարձրացուցէք»-ի նորահայտ մեկնու-

«[Բան] Ի պահու իմում կացի[ց]: [լծ.] Իբր հիմն տան է մարգարէս, Գրիգորի որպէս այլուր զբերան իմ բացի և առ Իջ: Նոյնպէս Բարսէղ՝ «Փողեցէք, ասէ, ի նոր մարգարէն» ասէ, որպէս Դաւիթ «Բարձրացուցէք զՏէր»: Ամբակում ասէ. «Դատաւորքն անիրաւ դատէին, ասէ, ընդէ ր ցուցէր ինձ ցաւս և աշխատութիւնս բազումս» (ՄՄ 4139, թ. 231բ):

Գալով «Ի պահու իմում»-ի Վարդան Հաղբատեցու հեղինակած լուծումն-
 քին, պետք է նշենք, որ այն ընդօրինակված է մի շարք ձեռագրերում: Հաղբատեցին մեկնում է Ամբակումի, ապա նաև Գրիգոր Աստվածաբանի պատմական ժամանակաշրջանների կոնտեքստում: Լուծումնում գերիշխում է մեկնողական պատմական, նաև տիպաբանական եղանակը, թեև նկատելի են նաև այլաբանական նրբերանգներ³⁰: Լուծումնաբային հատվածները ծավալուն են, այնպես, որ ընթերցողին ներկայանում է ամբողջական մի պատկեր, ինչը Գրիգոր Նազիանզացու ճառի բնագիրն իսկապես դարձնում է դյուրըմբռնելի: Զգացվում է, որ Հաղբատեցին ձգտում է բացատրել, «լուծել» Գրիգորի խոսքերը՝ ծառայեցնելով լուծումնին իր իրական նպատակին: Որպեսզի ասվածն անհիմն չթվա, ստորև բերենք լուծումնից մի հատված:

[Բան] Ի պահու ի[մում] ասէ սքանչելիին Ամբակում]: [լծ.] Սքանչելի կոչէ զնա վասն մարգարէական հոգոյն, զի սքանչացման իրք են զհանդերձեալսն պատմել: Եւ դարձեալ, զի զԴանիէլ կերակրեաց ի գփի անդ: Եւ այսոքիկ սքանչելիք մեծ էին, վասն որոյ «սքանչելի» կոչէ:

Յարէ ի նորայն պահոց պնդութիւն և զիւրն յասելն. [Բան] «Եւ ես ընդ նմա այսօր տուեցելո ինձ իշխանութեանս և տեսութեանս»: [լծ.] Յուցանէ, թէ որպէս նմա իշխանութիւնն տուեալ էր յօրինաց անտի կալ ի վերա դատաստանացն և տեսանել հոգով մարգարէութեան: Եւ ես ունիմ, ասէ, իշխանութիւն եպիսկոպոսութեան յառաքելական ձեռնադրութենէ անտի, որք և Հոգւովն Սրբով ձեռնադրեալք եղեն և մկրտեցան (ՄՄ 2021, թ. 165ա-բ):

Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն Տոնապատճառի կազմում ընդգրկված Գրիգոր Աստվածաբանի «Քրիստոս ծնեալ» ճառի լուծումնի՝ «Ի պահու

թյունը, ԲՄ, 22, էջ 394-400: Սույն լուծումնի քննական բնագիրը պատրաստել ենք հրատարակության. այն լույս կտեսնի *Տոնապատճառ* ժողովածուի բնագրերի Մաս Գ-ում:

³⁰ Հայ մեկնողական ավանդույթի որոշ առանձնահատկությունների մասին տե՛ս **Thomson R.**, “Is there an Armenian Tradition of Exegesis?,” in *Studia Patristica, Papers Presented in Fourteenth International Conference in Patristic Studies, held in Oxford, 2003*, ed. **F. Young, M. Edwards** and **P. Parvis**, Leuven-Paris-Dudley, MA, 2006, pp. 97-113; **idem**, “Aspects of Medieval Armenian Exegesis,” in *New Approaches to Medieval Armenian Language and Literature*, ed. **J. Weitenberg**, Amsterdam-Atlanta, 1995 pp. 47-61; **Hovhannessian V.**, “A Medieval Armenian Scholion on the Catholic Epistles,” in *Exegesis and Hermeneutics in the Churches of the East, Selected Papers from the SLB Meeting in San Diego, 2007*, ed. **V. S. Hovhannessian**, New York, 2009:

իմում»-ի լուծմունքը գրելիս Հաղթատեցին գրեթե չի օգտվում եղիա Ասորու լուծմունքից, թեև խիստ աղոտ, բայց նկատելի են եղիայի լուծմունքի հետքերը Հաղթատեցու հեղինակած պատճառում³¹:

Հետաքրքրական է նաև, որ Վարդան Հաղթատեցու հավանությունները Գրիգոր Նազիանզացու «Քրիստոս ծնեալ» ճառաշարի պատճառներն ու լուծմունքները հեղինակած Դավիթ Քոբայրեցու ինքնագիր ՄՄ 5602 ձեռագրում «Ի պահու իմում»-ի պատճառը չկա. սկսվում է լուծմունքով (թ. 50ա), որն աղբյուրներ ունի Հաղթատեցու լուծմունքի հետ, բայց նմանությունները սակավաթիվ են: Փոխարենը կարելի է ասել, որ Դավիթ Քոբայրեցին առատորեն օգտվել է եղիա Ասորու լուծմունքից՝ երբեմն ուղղիղ մեջբերումներ անելով, օրինակ.

Դավիթ Քոբայրեցի,
Ի սուրբ Պասքայն, ՄՄ 5602

Եղիա Ասորի,
Ի սուրբ Պասքայն, ՄՄ 1480

Որպես Աբրամն անուն անյայտ էր յառաջ, իսկ յետոյ միոյ տառին յաւելուածով յայտնի եղև Աբրամ, որ է հայր ընտրեալ հնչման, Սոյնպէս և Սարային Իսահակայն, Յեսովայն... (թ. 54 ա):

Որպես Աբրամն անուն անյայտ էր յառաջ, իսկ յետոյ միոյ տառին յաւելուածով յայտնի եղև Աբրամ, որ է հայր ընտրեալ հնչման, Սոյնպէս և Սարային Իսահակայն, Յեսուայն... (թ. 138ա):

Եղիա Ասորու, Վարդան Հաղթատեցու և Դավիթ Քոբայրեցու «Ի պահու իմում»-ի պատճառն ու լուծմունքները հետագայում ընկել են նույն ճառի «Գիրք պատճառաց»-ի հեղինակ Գրիգոր Աբասյանի հեղինակած տեսութայն հիմքում³², որն էլ իր հերթին դարձել է Վարդան Արևելցու խմբագրության ՄՄ 4139-ում պահպանված «Ի պահու իմում կացից» ճառի պատճառի հիմնական աղբյուրը:

Ի տարբերություն Վարդան Հաղթատեցու պատճառի՝ Վարդան Արևելցու Տոնապատճառում «Ի պահու իմում»-ի պատճառը, կամ ավելի ճիշտ, տեսութայնը, բավականին ծավալուն է, պատմական իրադարձությունների մանրակրկիտ նկարագրությամբ: Արևելցին, հիմնվելով Գրիգոր Աբասյանի բնագրի վրա, նախ ներկայացնում է ճառն ասելու ժամանակը և նպատակը՝ «զճառ զայս ասացեալ յիւրում հայրապետութեանն՝ որպէս զՅարութեանն ճառ յիւրում քահանաութեանն... այսպէս ամենայն ուրէք կամէր զբարէպաշտութեան աւանդիցն իմանալ և հաստատել», ապա, շնչելով Եվսեբիոս Կեսարացու անունը, այլ ուղղակի գրելով «որպէս ասէ ի պատմութեան», մանրամասն ներկայացնում է

³¹ Վարդան Հաղթատեցու որոշ պատճառների, այդ թվում և «Ի պահու իմում»-ի համառոտ տարբերակներն ամփոփված են ՄՄ 6362-ում, որը 1181 թ. հնագույն ընդօրինակություն է:

³² ՄՄ 1879, թ. 172բ-176ա:

նախապատմությունը՝ Հոռմի եպիսկոպոս Բեկտորի և Փոքր Ասիայի եպիսկոպոսների միջև եղած տարաձայնությունները.

«Որպէս ասէ ի պատմութեանն, յամի ժ.երրորդի թագաւորութեանն Կոմիտա իբրև լից և կատարեաց ի պաշտաման անդ եպիսկոպոսութեան Աղիւթորոս կալաւ յետ նորա Բիկտոր: Եւ յայնմ ժամ<ան>ակի իբրև լից կատարեաց Յուլիանոս զժ. ամն ի պաշտաման անդ եկեղեցոյն աղէքսանդրացոց: Կալաւ յետ նորա Դեմետրոս ի սոյն ժամանակս յայս և յեկեղեցոյն անտիոքացոց Ը.որդն յառաքելոց, անտի էր եպիսկոպոս Սէրապիոն: Եւ եկեղեցոյն Կեսարեա պաղեստինացոց առաջնոր էր Թէոփիլոս, բայց և Նարկէսոս ցայն վայր ունէր զպաշտան [յ]եկեղեցի Երուսաղէմի: Եւ ընդ այն ժամանակս էր եպիսկոպոս ի Կորնթոս Գելլադացոց Բաքիլոս, և յեկեղեցոյ անդ Զմիւռնեա՝ Պաւղիկարպոս: Եւ այլ ևս բազումք հանդերձ այսոքիւք սքանչելի էին յայնմ ժամանակի: Եւ զճշմարիտ հաւատս նոցա գրովք ընկալաք: Այլ քանզի խնդիր իսկ բազում շարժեցաւ յայնմ ժամանակի վասն աւուրն Զատկաց, քանզի եկեղեցիք, որ էին յամենայն կողմանս ասիացոց՝ իբրև յառաջին տուչութենէ անտի զԴժ. լուսնի պահէին և առնէին զար տանին զգառն հրէայքն, թէ յամենայն հնարից պիտո է, ասեն, զի ի նմա լուծցեն զպահան, յորում աւուր դիպեսցի ի շաբաթէ անտի: Բայց այս ոչ պաշտէր ընդ ամենայն եկեղեցիս, որ են ընդ ամենայն աշխարհ՝ իբրև ի կարգէ տուչութեան առաքելոցն մինչև ցայս ար ժամանակի պահի այս սովորութիւն, թէ յայլում աւուր ոչ ոք լուծցէ զպահս արտաքո, քան զար Յարութեան Փրկչին մերո»³³:

Այսպէս մանրամասնորեն նկարագրելով եկեղեցում տիրող իրավիճակը՝ Վարդան Արևելցին հասնում է Գրիգոր Նազիանզացու «Ի պահու իմում» ճառի գրություն շարժառիթին: Ամփոփելով Գրիգորի պահքից դուրս չգալու որոշմամբ՝ հեղինակը սահուն անցնում է լուծմունքին, այնպէս կարծես պատճառն ու լուծմունքը չեն էլ կտրվում միմյանցից: Մեկնողական, գուցե և հետորաբանական այս հնարքը Վարդան Արևելցին հաճախ է բանեցնում. պատճառից սահուն անցնում է լուծմունքին՝ ցույց տալով, որ վերջինս պատճառի հետ միասին տեքստային մեկ ամբողջություն է կազմում³⁴:

Վերը նշեցինք, որ «Ի պահու իմում»-ի պատճառը շարագրելիս Վարդան Արևելցին մեծապէս օգտվել է «Գիրք պատճառաց»-ի հեղինակ Գրիգոր Աբասյանի տեսութիւնից: Սա առաջին դեպքը չէ, երբ Վարդան Արևելցին Տոնապատճառի իր խմբագրության միավորները գրելիս քաղում է Գրիգոր Աբասյանի «Գիրք պատճառաց»-ից: Այսպէս, «Պատճառ և թելադրութիւն շորից աւետա-

³³ ՄՄ 4139, ք. 229ա: Գրիգոր Աբասյանի «Գիրք պատճառաց»-ում հատվածը տե՛ս ՄՄ 1879, ք. 172բ:

³⁴ Հոնտոուբախական գործիքակազմի վերաբերյալ դասական գործերից տե՛ս Ֆրեյդենբերգ Օ., *Поэтика сюжета и жанра*, под ред. Н. Брагинской, Москва, 1997:

րանացն, թէ որպէս գրեցան» տոնապատճառային միավորի մեծ մասը Արևել-
ցին վերցրել է Գրիգոր Աբասյանի համանուն մեկնությունից³⁵, «Ի Պասքայ և ի
յեղզութիւն» միավորի պատճառը կրկին Գրիգոր Աբասյանի բնագրից է
քաղված: Գրիգոր Աբասյանն էլ իր հերթին իր տեսությունները շարագրելիս
քաղել է Դավիթ Քոբայրեցու և Վարդան Հաղբատեցու պատճառ-լուծմունքնե-
րից, Վարդան Հաղբատեցին մշտապես օգտվել է եղիա Ասորու մեկնություննե-
րից, իսկ Քոբայրեցին՝ եղիա Ասորու և Վարդան Հաղբատեցու հեղինակած
պատճառ-լուծմունքներից: Այնուամենայնիվ, չի բացառվում, որ Արևելցին
մեջբերումներն արել է ուղղակի եղիա Ասորու և Դավիթ Քոբայրեցու բնագրե-
րից: Ստորև բերվող սյունակներում երևում է եղիա Ասորու և Վարդան
Արևեցու բնագրերի նմանությունը:

**Եղիա Ասորի,
Ի սուրբ Պասքայն, ՄՄ 1480**

**Տոնապատճառի Վարդան Արևելցու
խմբ., ՄՄ 4139**

Զհաւատ ուղղափառութեան ամենայն
տիեզերք յառաքելոցն ընկալան զխոստո-
վանութիւն սուրբ երրորդութեանն և
զբրիստոսի տնտեսութեան, բայց կարգօր
և կրօնիք բազումք բաժանէին ի մի-
մեանց, էր որ վասն տօնից, էր որ սակս
պահոց... (թ. 136ա):

Արդ, զհաւատոյ ուղղափառութիւն
ամենայն տիեզերք յառաքելոցն ուսման՝
զճմարիտ խոստովանութիւն երրորդու-
թեանն և զտնտեսութեան Քրիստոսի
մարմնաւորութեանն, բայց կրանիք և
կարգաւք բաժանեալ էին ի միմեանց՝ և
որ վասն տանից, և որ վասն պահոց,
կամ այլ ինչ կարգաց քահանաութեան,
որպէս և վասն աւուր Զատկի բազում
լինէր երկպառակութիւն (թ. 229ա):

Ինչ վերաբերում է Վարդան Արևելցու տոնապատճառային լուծմունքին,
ապա այն թեև կրում է մի շարք ազդեցություններ, այնուամենայնիվ մնում է
բացառիկ, և Արևելցու մեկնողական հանճարի արգասիքն է: Ի տարբերություն
Վարդան Հաղբատեցու, որը Գրիգորի նախադասությունները մեջբերում է գրե-
թե ամբողջությամբ, Վարդան Արևելցին «մանրացնում է» գրանք, հերթա-
կանությամբ մեկնում մեկ կամ երկու բառ: Բերենք մի օրինակ, որը հնարավոր
կլինի համեմատել Հաղբատեցու մեկնությունից բերված դրվագի հետ:

[Բան]եւ ես ընդ նմա այսաւր տուեցելով ինձ: [Լծ.]եւ ի վերա վիմի
հաւատոյս: Կամ զԽ.արեա պահսն ասէ: Ի վերա պահոցն, զի պահսն յամենայն
շաբաթ պահէր և կիրակէին պատարագ առնէր և այլ ոչ ուտէր: Եւ ուխտեաց
Աստուծոյ՝ ոչ ուտել մինչև յայտնեսցէ, թէ ի յո՞ր աւր է Յարութիւնն:

³⁵ Մանուսան տե՛ս Օհանջանյան Ա., Տոնապատճառ ժողովածուի Վարդան Հաղբատեցու ..., էջ 37-38:

[Բան] Տուեցելով ինձ ի Հոգոյն: [Լծ.] եւ ինձ Հոգի՝ ի ձեռնադրելն: Դու՛ իշխան, և ես՝ եպիսկոպոս: Եւ ես տեսանող մարգարէ եմ, որպէս դու: Եւ դիտեցի և ծանեայց: Այս Ամբակումա է: Զայս յառաջին բանն յարէ՛ «Ի պահու իմ[ում]»: Եւ գայն թող, որ ասէ, թէ. «Եւ ես ընդ նմա այսաւր տուեաց [ինձ]»: Արդ՝ Ամբակումա, զոր ինքն խնդրեաց, ոչ յայտնեաց, բայց և ոչ անբաժան արար գինքն, զոր ի նոյն ժամ լուս բան, թէ. «Տէր, զլուր քո լուս»³⁶:

Գալով Վարդան Արևելցու լուծմունքի աղբյուրին, պետք է ասենք, որ վերը ներկայացված բնագրային բազմաշերտ քաղուճների հետքերը տեսանելի են նաև այստեղ.

Տոնապատճառի Վարդան Հաղբատեցու խմբ., ՄՄ 2021	Դավիթ Քոբայրեցի, Ի սուրբ Պասքայն, ՄՄ ձեռ 5602	Գրիգոր Աբասյան, Գիրք պատճառաց, ՄՄ 1879	Տոնապատճառի Վարդան Արևելցու խմբ., ՄՄ 4139
--	--	---	--

Այլև զվերագրաւ ճառիս չէ պարտ զանց առնել, զի ասէ յամենասուրբ պասքայ ասացեալ ի մեծի Զատկին, որպէս Կոյս սուրբ ասի, նոյնպէս և պասքայն է փրկութիւն, ուրախութիւն, յարութիւն և այլ, որ ինչ այսպիսի (թ. 165ա):

Նորին ի սուրբ պասքայ Աստուծոյ մերոյ և թէ զինչ պասքայն ասի. Պասքայն սուրբ ասի ի մերս լեզու կամ ազատութիւն և կամ յարութիւն... (թ. 50ա):

Պատճառ ի պահու իմում ճառին, զոր ասէ նորին ամենասուրբ Պասքայ Տեառն. Պասքայն սուրբ ասի ի մերս լեզու, կամ ազատութիւն, կամ յարութիւն, կամ փոփոխումն, կամ փրկութիւն, կամ ուրախութիւն, զի որպէս կոյսն անուն սրբութեան, նոյնպէս և պասքայն սրբութեան և մաքրութեան անուն է ի սրբոցն ասացեալ (թ 172բ):

Յամենասուրբ Պասքայն. որպէս Կոյսն սուրբ կոչի, նոյնպէս պասքայն փրկութիւն, յարութիւն, ուրախութիւն և սոյնք (թ. 231բ):

Վարդան Արևելցին օգտվել է Վարդան Հաղբատեցու տոնապատճառային լուծմունքից՝ անշուշտ ձևափոխելով և հարմարեցնելով իր էքզեգետիկ ճաշակին, հաճախ էլ նույն միտքը արտահայտելով ուրիշ տեղի մեկնելիս, ինչպես օրինակ.

³⁶ ՄՄ 4139, ք. 231ա-232բ:

**Տոնապատճառի Վարդան Հաղբատեցու
խմբ., ՄՄ 2021**

**Տոնապատճառի Վարդան Արևելցու խմբ.,
ՄՄ 4139**

[Բան] Ի պահու ի[մում] ասէ սքանչելի[ին Ամբակում]: [Լծ.] «Աքանչելի» կոչէ զնա վասն մարգարէական հոգոյն, զի սքանչացման իրք են զհանդերձեալսն պատմել: Եւ դարձեալ, զի զԴանիէլ կերակրեաց ի գփի անդ: Եւ այսոքիկ սքանչելիք մեծ էին, վասն որոյ «սքանչելի» կոչէ (Թ. 165ա-165բ):

Եւ զայն թող, որ ասէ, թէ. [Բան] «Եւ ես ընդ նմա. այսար տուեաց [ինձ]»: [Լծ.] Արդ՝ Ամբակումա, զոր ինքն խնդրեաց, ոչ յայտնեաց, բայց և ոչ անբաժան արար զինքն, զոր ի նոյն ժամ լուա բան, թէ. «Տէր, զլուր քո լուա»: Իսկ «սքանչելի» զնա ասէ մի, զի մարգարէ է, և մի, զի զԴանիէլ կերակրեաց ի Բաբելոն (Թ. 231բ-232ա):

Այնուամենայնիվ, Վարդան Արևելցու լուծումները անկախ շարադրանք է, քանի որ նա, քաղելով ձեռքի տակ եղած աղբյուրներից, երբեմն բացարձակապես այլ մեկնություն է տալիս այս կամ այն արտահայտությունը: Խոսքը ոչ միայն մեկնության բովանդակության մասին է, այլև եղանակի. խուսափելով երկարաշունչ պատմական և տիպաբանական մեկնություններից, Վարդան Արևելցին խտացնում է ասելիքը այլաբանական-սիմվոլիկ մեկնության մեջ.

**Եղիա Ասորի, Ի սուրբ
Պասքայն, ՄՄ 1480**

**Տոնապատճառի Վարդան
Հաղբատեցու խմբ., ՄՄ
2021**

**Տոնապատճառի Վարդան
Արևելցու խմբ., ՄՄ 4139**

[Բան] Եւ ահա այր ի վերայ ելել ամպոց:[Լծ.] առն տեսութեամբ և ես տեսի զհրեշտակապետն Գաբրիէլ ի միաշաբաթոշն գիշերի (Թ. 136բ):

[Բան] Եւ ահա այր մի ելեալ ի վերայ ամպոց: [Լծ.] Ոմանք զՔրիստոս ասեն այր ի վերայ ամպոց ելեալ և առնուն վկայ, թէ Եսաի ասաց. «Ահա ասիկ Տէրն նստեալ ի վերա թեթեալ ամպոց» և Դանիէլ, թէ. «Տեսանէի և ահա Որդի մարդո գայ ընդ ամպս երկնից»: Այլ ի հաւաստի քննողաց զԳաբրիէլ իմանամք զայրն ի վերայ ամպոց ելեալ, զի որպէս ամենայն տնօրէինութեանն Քրիստոսի նա՛ եղև սպասաւոր՝ ի ծննդեանն անդ երևելով Մարիամու և հովաքն և Յովսեփա (Թ. 165բ-166ա):

[Բան] Եւ ահա այր ելեալ: [Լծ.] Ոմանք այր զՔրիստոս ասեն, թէ նա երևեցաւ, և առնուն վկա, թէ՛ «Առն միոջ էին Բ. որ-եսաի ասաց. «Այր մի էր մեծատուն»: Բայց ստոյգ Գաբրիէլ է, զի «մարդ և Աստուած» անունն ասի, որ է «այր» (Թ. 232ա):

Վարդան Արևելցին վարպետ է եռեղանակ և քառեղանակ հակիրճ լուծմունքի³⁷, ինչն իր արտահայտությունն է գտել նաև այս միավորի մի շարք տեղիներում: Որոշ մեկնություններ նա քաղում է նախորդ մեկնիչներից, բայց հավելում է նաև իր մեկնությունը: Որպես կանոն կամ թվարկում է դրանք, կամ էլ զատում միմյանցից «այլ» բառով: Բերենք մի քանի օրինակ.

[Բան] Եւ ամբարձ գծեռն իւր յարևելս: [Լծ.] Մի, զի Քրիստոս ընդ այն վերացաւ, և Բ., զի ընդ նոյն գա, և Գ., զի մեք յորժամ խաւսիմք, գծեռս շարժեմք հրաշս բանից: Նոյն: Գ.՝ Քրիստոս ձեռն եղ ի վերա առաքելոցն³⁸:

Կամ՝

[Բան] Պասքա Տեառն, Պասքա: [Եւ դարձեալ ասեմ Պասքա՝ պատիւ երրորդութեանն]: [Լծ.] Զատիկս Տեառն է, ոչ մարդո: Այլ՝ Հայր առաքեաց, Որդի՝ փրկեաց, Հոգի՝ նորոգեաց: [Բան] Պատիւ երրորդութեան է: Այլ՝ Գ., կիրակէ: Առաջինն՝ միաշաբաթն, որ եղև լոյս, ոչ արհնի յումեքէ այն արն: Բ.՝ Յարութիւն Քրիստոսի, որ ի հրեշտակաց միայն արհնեցաւ: Գ.՝ Գալուստն ի Կյուրակէէ լինի, հրեշտակք և մարդիք արհնեն³⁹:

Կամ՝

[Բան] Գեղեցիկ էր եւ երեկ մեզ պայծառ [ազգեստութիւնն եւ լուսաւորութիւնն]: [Լծ.] Շրջառիւ: Այլ՝ մկրտեալք, որք մկրտեցան: Եւ կամ առաքինութիւն, լուսաւորութիւն զմոմեղէսն ասէ: Այլ՝ զընթերցմունքն ասէ: [Բան] Որ առանձինն և բազմութեամբ, որ ամեն ոք իւր մոմեղէն ունէր և բազումք ի մի: [Լծ.] Այլ՝ գեղեցիկ, որ մի է, և քաղաք, որ բազում է⁴⁰:

Կամ՝

[Բան] Փոքու և արժանաւորութեամբ: [Լծ.] Մերս փոքր է առ Աստուծոյ արժանաւորութիւն: Բ.՝ փոքր և մեծ եկեղեցիք: Գ.՝ փոքր է մեր, բայց ընդունի⁴¹:

Գուցե թե հնարավոր լիներ հերքել Վարդան Արևելցուն սույն լուծմունքի հեղինակ լինելու հանգամանքը, եթե վերջինս «չմատներ» իրեն: Վարդան վարդապետը ոչ միայն հմուտ մեկնիչ էր, աշխարհագրագետ ու պատմաբան, այլև հրաշալի քերական էր, քերականության մեկնիչ, թարգմանիչ և խմբագիր: Եվ որպես այդպիսին՝ «Ի պահու իմում կացից» ճառի լուծմունքը շարադրելիս նա ի ցույց է դնում իր քերականական և թարգմանական գիտելիքները: Այսպես, Գրիգոր Նազիանզացու ճառի որոշ տեղիներ մեկնելիս՝ տալիս է մանրակրկիտ քերականական բացատրություններ, այն դեպքում երբ մյուս մեկնիչները բավարարվում են տիպաբանական հակիրճ մեկնությամբ:

³⁷ Քառեղանակ մեկնության մասին տե՛ս **H. de Lubac**, *Medieval Exegesis: The Four Senses of Scripture*, trans. **Mark Sebane**, 1-2 vol., Michigan: Edinburgh, 1998, նուև՝ **F. Young**, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian culture*, Cambridge, 1997:

³⁸ ՄՄ 4139, ք. 232ա:

³⁹ Նույն տեղում, ք. 232բ:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում:

**Գրիգոր Ասվածաբան,
«Ի պահու իմում կացից»,
ՄՄ 946**

**Տոնապատճառի Վարդան
Արևելցու խմբ., ՄՄ 4139**

**Եղիա Ասորի, Ի սուրբ
Պասքայն, ՄՄ 1480**

Եւ որպէս բազում անգամ ի Գիրս հանդիպեալ գտաք յայնչայտագունիցն փոփոխեալ ոմանց ի յանունացն ի յայտնագոյնան և կամ ի վայրենագունիցն ի բարեձևագոյնան:

Ձսոյն և աստանար տեսաք, քանզի փրկութեան շարչարանացն զանունս զայս լիալ ոմանք կարծիցին: Եւ ապա հելլենացի արարեալ զձայնն զ«Փիր»-ն ի «Պէ» փոխեցին: Եւ «Պասքա» զար Փրկչին անուանեցին: Եւ առեալ սովորութեանն զձայնն հզարագոյն՝ արար ընթացուցանելով ի յՈՒՎԻԿ լսելիս որպէս բարեպաշտագոյն բանիւ (թ. 103բ-104ա):

[Բան] **Որպէս [բազում անգամ] ի Գիրս հանդիպեալ գտաք յայնչայտագունից [փոփոխեալ ոմանց ի] անանցն յայտ[նագոյնան]:** [Լծ.] Աբրաամ, Սարրա՝ «Իշխանութիւն իմ», Ովսէ յառաջ, յետո՞ Յեսու, Սիմոն՝ «շարանախանձ», յետո՞ Պետրոս՝ «վեմ»: Եւ այս փոխի, որ ձևս բարոյ առնու, որպէս ի քերականութենէ իմանալ՝ Ա, Ի, Է կարճ և երկար: Են, որ կարճ են՝ Բ, Գ, Ռ, Էն, որ սուր են և են, որ կարծր՝ Թ, Ք, Բ, Վ, սուր՝ Ս, Մ: Ի «Սէ»-ին տեղն դնեն զ«Շէ»-ն՝ որպէս Շամարիայ, և կամ Շաուղ: Եւ են, որ փոխեն զիրար, որպէս ասես «հնձան», դնես «Ձայ» ի ներս, և ասես «հնձան»: Եւ զթեթևն ընդ մանրն խառնեն, որ վերացանէ: Եւ դարձեալ զձանրն ընդ թեթևն, զի գո[յ]ութիւն տա բանին: Նոյն է առ եբրայեցիսն: «Փասխ». «ղայ»-ն փոխեցին, որ գեղեցիկ զբանն առնէր: «Սաուղն»՝ «վայրենի» փոխի (թ. 233ա):

[Բան] **Քանզի փրկութիւն շարչարանաց զձայնս ոմանք կարծեն:** [Լծ.] Ի յե[բ]րայեցոյն՝ «փասխ». «ղայ»-ն «ախտակեր» ասի: Նա փոխեցին, որպէս բարեպաշտագոյն բանիւ, զի «զախտակերն» շրջեցին «փրկութիւն» (թ. 233ա):

[Բան] Եւ որպէս բազում անգամ ի Գիրս հանդիպեալ գտաք յայնչայտագունիցն փոփոխեալ: [Լծ.] Որպէս Աբրամն անուն անչայտ էր յառաջ, իսկ յետոյ միոյ տառին յաւելուածով յայտնի եղև Աբրաամ, որ է հայր ընտրեալ հնձան: Սոյնպէս և Սարային, Իսահակայն, Յեսուայն... (թ. 138ա):

Հետաքրքրական է, որ Վարդան Արևելցու «Ի Պահու իմում»-ի տոնապատճառային լուծմունքը հակաճառական ընդձված բնույթ չունի, ինչն ինքնին հակասում է Տոնապատճառի կազմության ընդհանուր տրամաբանությանը: Արևելցին Տոնապատճառի իր խմբագրությունը կազմելիս դիտավորյալ ստեղծել է մի շարք նոր մեկնություններ հենց միայն այս ժողովածուն հարստացնելու համար, այդ թվում Մեծ Պահքի շրջանի պահոց օրերի շղթայի մեկնությունները, որոնք շարագրելիս ծավալուն մեջբերումներ է արել իր հեղինակած «ժղլանքից» ու «Արարածոց» մեկնությունից⁴²:

Տոնապատճառի Վարդան Արևելցու խմբագրության հենքի վրա արված հետագա որոշ խմբագրություններում նրա «Մեկնութիւն արարածոց»-ից էլ ավելի ծավալուն հատվածներ են ընդգրկվում, սակայն գեթ մեկ ձեռագիր մեզ չի հանդիպել, որ պարունակի «Ի պահու իմում կացից»-ի ՄՄ 4139-ի լուծմունքը: Փոխարենը մեծ թվով ձեռագրեր պարունակում են նույն ճառի՝ Վարդան Հաղբատեցու խմբագրության տոնապատճառային լուծմունքը: Ուստի, հարց է առաջանում. ինչո՞ւ նույն նպատակով և գրեթե նույն լսարանի համար ստեղծված երկու տոնապատճառային լուծմունքներից մեկը ներառվել է Տոնապատճառի հետագա խմբագրություններում և բազմիցս ընդօրինակվել նաև Վարդան Արևելցու խմբագրությանը պատկանող ձեռագրերում, իսկ Արևելցու տոնապատճառային լուծմունքը չենք կարողանում գտնել գեթ մեկ այլ ձեռագրում:

Դժվար է գտնել այս հարցի վերջնական պատասխանը: Կարելի է ենթադրել, որ Վարդան Արևելցու հեղինակած լուծմունքը, որը գուրկ է հակաքաղկեդոնական նրբերանգներից, համարվել է «անմրցունակ», կորցրել իր կիրառական նշանակությունը և դուրս մնացել Տոնապատճառի կազմից: Բայց ավելի հավանական է, որ լինելով խիստ այլաբանական ու փոքր ինչ խրթին, այն «գժվարամարս» է գտնվել իր լսարանի համար, քանի որ Տոնապատճառ ժողովածուն, որի կազմում ընդգրկվել է այս լուծմունքը, կիրառվել է վարդապետանոցներում և վանական դպրոցներում՝ ուսուցողական նպատակներով, և թերևս այս նպատակներին լավագույնս ծառայել է Վարդան Հաղբատեցու հեղինակած դյուրըմբռնելի լուծմունքը:

⁴² Տե՛ս օրինակ՝ ՄՄ 4139, ք. 147բ-154ա:

ANNA OHANJANYAN
NEWLY DISCOVERED COMMENTARIES ON THE PASCHAL
ORATIONS OF GREGORY NAZIANZEN IN THE *TONAPATCHAR*
COLLECTION (COMMENTARIES ON CHURCH FEASTS)

Keywords: Gregory Nazianzen, Tonapatchar, commentary, Vardan Arewelc'i, Vardan Halbatec'i, paschal orations, interpretation, polemical literature, Armenian church

The *Tonapatchar* collection contains commentaries on church feasts and was designed mainly for didactical and polemical purposes. Several recensions of this collection (up until the late 13th century) are known to scholars. The most significant and influential recensions are by Vardan Halbatec'i (d. ca. 1193/95) and Vardan Arewelc'i (ca. 1200-1271), renowned theologians of the Halbat school. Both authors wrote a number of commentaries specifically to be included in the *Tonapatchar* collection. Most of them, however, to this day remain anonymous. The commentaries on Gregory Nazianzen's First (1) and Second (45) Paschal Orations are anonymous. The current paper focuses on two different versions of commentaries on Gregory Nazianzen's Second Paschal Oration (45) found in Vardan Halbatec'i's (MS M2021) and Vardan Arewelc'i's (MS M4139) recensions of *Tonapatchar*. Some textual hints along with exegetical peculiarities in the given micro-historical context support the hypothesis that the authors are Vardan Halbatec'i' and Vardan Arewelc'i'. Several copies of Vardan Halbatec'i's version have survived, and it was included in *Tonapatchar*'s later recensions, while Vardan Arewelc'i's commentary can only be found in the manuscript M4139.

АННА ОГАНДЖАНИЯ
НОВОНАЙДЕННЫЕ ТОЛКОВАНИЯ НА ПАСХАЛЬНЫЕ СЛОВА
ГРИГОРИЯ НАЗИАНЗИНА В СБОРНИКЕ *ТОНАПАТЧАР* (ТОЛКО-
ВАНИЯ НА ЦЕРКОВНЫЕ ПРАЗДНИКИ)

Ключевые слова: Григорий Назианзин, Тонапатчар, комментарий, Вардан Аревелци, Вардан Ахпатечи, пасхальные слова, толкование, полемическая литература, Армянская церковь.

Сборник *Тонапатчар* (“Толкования на Праздники”) содержит толкования и разъяснения на церковные праздники и создан в дидактических и полемических целях. Специалистам давно знакомы

несколько редакций данного сборника, которые создавались вплоть до конца XIII века. Самые важные и наиболее влиятельные редакции принадлежат знаменитым богословам Ахпатской школы Вардану Ахпатечи (ум. 1193/95) и Вардану Аревелци (ок. 1200-1271). Оба автора написали несколько комментариев специально для включения в сборник *Тонапатчар*, и многие из них до сих пор оставались анонимными. Комментарии на Первое (1) и Второе (45) Слово на Пасху принадлежат к их числу. В данной статье рассматриваются две разные версии толкования на Второе (45) Пасхальное Слово Григория Назианзина, сохранившиеся в редакциях *Тонапатчара* Вардана Ахпатечи (рук. 2021 Матенадарана) и Вардана Аревелци (рук. 4139 Матенадарана). Некоторые текстовые и экзегетические особенности в данном микро-историческом контексте позволяют приписать эти комментарии Вардану Ахпатечи и Вардану Аревелци. Версия толкования, составленная Варданом Ахпатечи, многократно копировалась и была включена в последующие редакции *Тонапатчара*, тогда как текст толкования Вардана Аревелци можно найти лишь в единственном экземпляре в рукописи Матенадарана 4139.